

М.М. Қондыбай^{1*}, Ө. Абдиманұлы²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹medetmanasuly@gmail.com, ²abdimanuly@rambler.ru

ORCID: ¹0009-0006-4546-8039, ²0000-0001-9134-5132

ӘНШІ-АҚЫНДАР МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ поэзиясының көкжиегін кеңейткен өрісті арна – әнші-ақындар мұрасының зерттеп-зерделену мәселесі қарастырылады. Әр кезеңдерде жазылып, осы бағыттағы зерттеулердің ғылыми-теориялық негізін құрайтын еңбектерге шолу жасалады. Сонымен бірге, зерттеу еңбектерінің әнші-ақындар поэзиясын танытудағы рөліне айрықша мән берілген. Сал-серілер мұрасын зерттеудің басында тұрған іргелі еңбектерге шолу жасалып, оларды топтастыруға жете мән берілді. Осы орайда әнші-ақындар шығармашылығына арналған еңбектерден бөлек, есімі мен мұрасы мәлім де беймәлім жекелеген өкілдерінің шығармашылығын тану, әнші-ақындар өнерін аймақтық дәстүрлі өнер мектептерінің ерекшелігіне байланысты қарастырып, дәстүр мен жалғастық мәселесін өрістетуге ден қойылды. Кеңестік солақай саясаттың насихаттау құралына айналып, әуел бастағы сөзі мен мәнінен ажырап қалған әнші-ақындардың әдеби мұрасының текстологиялық мәселелері қамтылған еңбектер де назардан тыс қалмады. Ғылыми мақалада жүйелі-кешенді талдау, салыстыру, топтау әдістері қолданылды. Әнші-ақындар шығармашылығын зерттеген ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері бағыттарына қарай, тақырыптық-мазмұндық ерекшеліктеріне қарай бірнеше топтарға жіктелді. Бірақатар қорытындылар жасалып, сал-серілер мұрасын зерттеудің ғылыми-теориялық негізін құрайтын еңбектердің құндылығы мен халқымыздың рухани өміріндегі алар орны пайымдалды. Ғылыми мақаланың нәтижелерін әнші-ақындар мұрасын оқытуда, насихаттауда қолдануға болады. Сондай-ақ осы бағыттағы зерттеулердің бағытын айқындап, сал-серілердің өмірі мен шығармашылығына қатысты жүргізілетін зерттеу барысында басшылыққа алуға болады.

Кілт сөздер: әнші-ақындар, қазақ поэзиясы, сал-серілер, әдеби мұра, поэзия, рухани мұра.

М.М. Қондыбай^{1*}, О. Абдиманұлы²

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹medetmanasuly@gmail.com, ²abdimanuly@rambler.ru

ORCID: ¹0009-0006-4546-8039, ²0000-0001-9134-5132

Основы научно-теоретического изучения наследия певцов-акынов

Аннотация. В данной статье основной акцент сделан на исследование и изучение наследия казахских сал-сери (певцов-акынов), которые внесли значительный вклад в развитие казахской поэзии. Статья охватывает анализ научно-теоретической базы исследований по этому направлению в различные исторические периоды. Особое внимание уделяется роли научных работ в раскрытии и освещении поэзии сал-сери. Авторы анализируют ключевые исследования, характеризующие данное направление и служащие основой для систематизации наследия сал-сери. Кроме того, статья рассматривает творчество отдельных представителей сал-сери, как известных, так и не особо известных в широких кругах, их имени и наследия, а также связь искусства сал-сери с особенностями региональных традиционных школ искусств. Проблематика преемственности и традиции также занимает важное

место в исследовании. Текстологические вопросы, связанные с литературным наследием сал-сери, измененными под влиянием советской идеологической политики, также рассмотрены в статье. Для проведения анализа использовались методы систематического, комплексного исследования, сравнения и группировки. Исследовательские работы ученых, изучающих творчество сал-сери, и их направления можно разделить на несколько групп в зависимости от тематических и содержательных особенностей. Однако были выявлены общие черты и научно-теоретическая основа исследования наследия сал-сери, а также определено их место в духовной жизни нашего народа. Результаты научной статьи могут быть использованы в обучении и просветительской работе, а также помочь определить направления будущих исследований и обратить особое внимание на изучение жизни и творчества сал-сери.

Ключевые слова: певцы поэты, казахская поэзия, салы и сери, литературное наследие, поэзия, культурное наследие.

M.M. Kondybay^{1*}, O. Abdimanuly²

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹medetmanasuly@gmail.com, ²abdimanuly@rambler.ru

ORCID: ¹0009-0006-4546-8039, ²0000-0001-9134-5132

Fundamentals of the scientific-theoretical study of the heritage of singing poets

Abstract. In this article, the main focus is on the research and study of the heritage of Kazakh sal-seri (singers-akyns) who have made a significant contribution to the development of Kazakh poetry. The article covers the analysis of the scientific-theoretical basis of research in this direction during various historical periods. Particular attention is paid to the role of scientific works in revealing and illuminating the poetry of sal-seri. The authors analyze key research works that characterize this direction and serve as the basis for systematizing the heritage of sal-seri. In addition, the article examines the creativity of individual representatives of sal-seri, both well-known and not widely known, their names and heritage, as well as the connection of sal-seri art with the peculiarities of regional traditional art schools. The issue of continuity and tradition also plays an important role in the study. Textological issues related to the literary heritage of sal-seri, modified under the influence of Soviet ideological politics, are also considered in the article. To conduct the analysis, methods of systematic, comprehensive research, comparison, and grouping were used. The research works of scholars studying the creativity of sal-seri and their directions can be divided into several groups depending on thematic and content-specific features. However, common features and the scientific-theoretical basis for studying the heritage of sal-seri were identified, as well as their place in the spiritual life of our people. The results of the scientific article can be used in education and enlightenment work, as well as help to determine the directions of future research and pay special attention to the study of the life and creativity of sal-seri.

Keywords: singing poets, Kazakh poetry, sal and seri, literary heritage, poetry, cultural heritage.

1. Кіріспе

Қазақ халқының рухани мәдениетіне, оның көрнекті өкілдеріне, өткен заманның алып тұлғаларының есімдеріне тоталитарлық жүйенің салған кісені сол кезең өкілдерінің ұлттық рухани мұраға қосқан еңбегін өз дәрежесінде тануға мүмкіндік бермегені белгілі. Кез келген ұлт өзінің ата-бабасы қалыптастырған құндылықтар жүйесіне, ірі идеялары мен іргелі ой-танымына арқа сүйейді. Ол құндылықтар Шығыстың рухани дәстүрімен, әлем философиясымен, жалпыадамзаттық құндылықтармен ұштасып қана қоймай, әлем мәдениетінен айрықша орын алады.

Қазақ халқының рухани өміріне ХІХ ғасырдың екінші жартысында ерекше құбылыс болып келген әнші-ақындар қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан

рухани, интеллектуалды, эстетикалық танымы мен ұлттық құндылықтарын сақтай отырып, қазақ өнері мен әдебиетін жаңаша деңгейге шығара білді. Әнші-ақындар шығармашылығына ізашар болған ауызша және жазбаша поэзия өкілдерінің шығармашылығынан бұл буынның ерекшелігі – жаңашылдығы, болмыс-бітімі бөлек ерекше сипатты өнерді тудырып, қазақ музыка өнері мен поэзиясында тыңнан түрен салып, көкжиегін кеңейтіп, өрісті арна қалыптастыра білуі. Алуан түрлі бояу-өрнектермен жарқыратып, қазақ поэзиясын дамудың даңғыл жолына түсірген әнші-ақындар шығармашылығы халықтың көшпелі дала театры, сал-серілер шығармашылығы, халықтың ойын-сауық өнерін өрістетуші тұлғалар ретінде әдебиет пен өнер зерттеушілерінің назарын әлі күнге дейін аударып келеді. «Олардың өнер туындыларындағы халқына, туған жерінің табиғатына деген кіршіксіз махаббат, қоғамдағы әділетсіздікті сынауы, ұлтын сүюі – сал-серілердің баға жетпес мәдени құндылықтарының бастауы болды» (Аралханов, 2022: 153).

Қазақ әдебиеті мен өнер тарихында ерекше орын алған осы алып тұлғалар шоғырының мұрасы қазіргі күнге дейін біржақты зерттеліп, әлі де тиісті бағасын алмаған өкілдері бар екені белгілі. Әнші-ақындардың шығармалық өмірбаяны мен тарихи тар заманда тағдыр талқысына түскен шығармашылығының әлі де зерттеп-зерделенбеген күрделі көркемдік қырлары мен текстологиялық мәселелері де бар. Сондықтан да бұл зерттеу мақаласы әнші-ақындар шығармашылығының ғылыми-теориялық негіздеріне талдау жасау арқылы осы уақытқа дейінгі зерттеулерді жүйелеп, келер уақытта жүргізілуі тиіс зерттеулердің бағдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ ән өнері мен әдебиетінің тарихында Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Жаяу мұса, Балуан Шолақ, Мәди, Иманжүсіп, т.б. сында сал-сері, әнші-ақындардың алатын орны айрықша. Аталған өнер иелерінің өмірі мен шығармалары зерттеу еңбектері мен мақалаларда XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы әдебиет кезеңі ретінде, аймақтық өнер мектептерінің ерекшелігі тұрғысынан, жекелеген авторлардың шығармалары хронологиялық тұрғыдан зерттеліп, жазылып келеді. Ал өмір дерегі мен шығармашылығы біржақты ғана зерттелген Иманжүсіп, Мәди, Үкілі Ыбырай, Сары, Аманғали, Қызыл, Досат, Қиса, Әділ, Пішән, Шолтаман, Сәдікөжа, Сауытбек, Қапез, т.б. өнер иелерінің мұрасы ұлттық төлтума өнердің іргелі арнасы ретінде жалпылама зерттеулерден бөлек, жекелеген авторлардың зерттеулерінде, кейбірі зерттеу мақаласы деңгейінде ғана жазылып, сараланып жүргені жайы да бар. Сондықтан әнші-ақындар шығармашылығын зерттеудің ғылыми-теориялық негізін құрайтын еңбектерді жүйелеу, сал-серілердің өмірі мен шығармашылығының, шығармаларының толық библиографиясын түзу – өзекті де келелі мәселе. Солақай саясаттың көлеңкесінде жүріп жазылған құнды зерттеулердің өзі әнші-ақындар мұрасына деген жаңаша көзқарасты талап етеді.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1. Зерттеу әдістері

Ғылыми зерттеуде жүйелі-кешенді талдау, салыстыру, тарихи-әдеби, объективті талдау әдістері қолданылды. Жүйелі-кешенді әдіс арқылы әнші-ақындар мұрасын тарихи, мәдени, лингвистикалық және әдеби аспектілерді ескеріп, жүйелі түрде

жан-жақты зерттеуге болады. Сонымен қатар, олардың шығармашылығындағы заңдылықтарды анықтауға көмектеседі және бұл әдіс дәстүр жалғастығы мәселесінде әнші-ақындар шығармашылығының қазіргі әдеби формаларға әсерін зерттеуге мүмкіндік береді. Салыстыру әдісі әнші-ақындар мұрасын өзара салыстырып, ондағы стиль, тақырып, мотив мәселелерін айқындауға, әнші-ақындар өкілінің әрбірінің даралық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Тарихи-әдеби талдау әдісі әнші-ақындар мұрасын тарихи контексте қарастыруға және олардың шығармашылығына арқау болған тарихи, мәдени оқиғаларды, олар өмір сүрген қоғамның келбетін тануға жол ашады. Объективті талдау әдісі әнші-ақындар мұрасының әдебиет тарихында алар орны мен олардың даралық ерекшеліктерін, тұлғасын тануға бағытталған зерттеулерді топтастыруға, әлі де зерттей түсуді талап ететін тұстарды анықтауға септігін тигізеді.

2.2. Материалдары

Ғылыми мақалаға әнші-ақындар шығармаларының әр жылдары жарыққа шыққан жинақтары, олардың өмірі мен шығармашылығы қамтылған әдебиет және өнер зерттеушілерінің деректері мен еңбектері, монографиялар, қорғалған диссертация жұмыстары мен жекелеген мақалалар және әнші-ақындар бейнесі сомдалатын көркем әдебиет мұралары негіз болды. Сал-серілер шығармашылығын саралап, талдап, ғылыми айналымға енгізген аға буын зерттеушілерінің еңбектерінен бастап, бүгінгі зерттеушілердің ой-тұжырымдары мен көзқарастары да назардан тыс қалмады.

Әнші-ақындар шығармашылығын барлап, ғылыми айналымға түсірген ауқымды да, көлемі жағынан шағын да зерттеулер аз емес. Бұл мақалада А. Жұбанов, Е. Ысмайылов, Ә. Марғұлан, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, І. Жақанов, З. Қоспақов, Ш. Керім, С. Негимов, т.б. ғалымдардың еңбектеріне айрықша мән берілді.

Бұл мақалада әнші-ақындар шығармашылығын зерттеудің басында тұрған іргелі зерттеу еңбектері мен олардың жалғасын құрайтын кейінгі зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалып, сол арқылы тақырыптың зерттеп-зерделену деңгейі біршама қарастырылған.

3. Талқылау

Әнші-ақындардың өмірі мен шығармашылық жолы туралы деректер алғаш рет Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде Ресейдің әртүрлі басылымдарында жариялана бастаған. Олардың басым бөлігі қолжазба түріндегі сипаттамалар болып келген. Мұндай деректердің көбі XIX ғасырда қазақ жеріне табан тіреген зерттеуші ғалымдардың, мәдениеттанушылар мен өнертанушылардың жазбаларында кездеседі. Мәселен, белгілі журналист П.И. Пашино келтірген деректер бойынша, қазақ арасында ауыл-ауылды аралай жүріп, сауық-сайран құрған әншілердің ерекше бір тобы болғанын жазады. Айтып отырған өнер иелерінің сал-серілер екенін жазбай тануға болады. XIX ғасырдың аяғында қазақ жерін аралап, ұлттың мәдениетімен танысқан француз ғалымдары Капю мен Бонвало да сері жігіттің ауыл ішіне келіп, айналасын ән мен жырға бөлеп, өнерімен көпшілікті қайран қалдырғанын сипаттап жазады. Этнограф ғалымдар А. Добромыслов пен Ә. Диваев та баспасөзде жариялаған мақалаларында көненің көзін көрген қарттардан жазып алған деректерінің негізінде салдық құру дәстүрінің ерекшеліктеріне, олардың

мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, киім үлгілері мен салған әндерінің ерекшеліктеріне тоқталып өтеді (Керім, 2017: 3).

Сал-серілердің өмірбаяндық деректері мен музыкалық және әдеби мұрасын хатқа түсіру, нотаға түсіру және оларды баспа бетінде жариялау ісі Қазақ төңкерісінен кейінгі кезеңде ғана жолға қойылып, іске аса бастады. Осы уақыттан бастап әнші-ақындардың мұрасы ғылыми айналымға енді. Оның басында тұрған зерттеулердің алғашқылары – ХХ ғасырдың басында жарыққа шыққан М. Жұмабаевтың «Ақан сері» (1923) атты көлемді мақаласы мен С. Мұқановтың Үкілі Ыбырайдың өмірі мен шығармашылығы туралы жазған «Қарауыл Ыбырай ақын» (1924) және «Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай» (1924) мақалалары.

Әнші-ақындар шығармашылығын зерттеп-тануда еңбектері ұлттық құндылыққа айналып, халқымыздың рухани өміріне өлшеусіз үлес қосқан ғалым А. Жұбановтың орны ерекше. Ғалымның 1942 жылы жарыққа шыққан «Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы» атты зерттеу еңбегі халқымыздың музыка майталмандарының өмірі мен шығармашылығынан мол ақпарат береді. «Замана бұлбұлдары» деген атпен жарық көрген еңбегінде Ақан сері, Біржан сал, Естай, Балуан Шолақ, Мұхит, Жаяу Мұса, Мәди, Ыбырай, Құлтума, Сары, Әсет, Нартай, Кенен туралы жеке-жеке тараулар қамтылып, олардың өмірбаяндық және шығармашылығы турасындағы деректер келтірілген. Автор әнші-ақындардың өскен ортасы, шығармашылығының тууына ықпал еткен сан салалы оқиғаларды, әншілік дәстүр мен сабақтастық мәселесін, музыка тілінің өзіндік ерекшеліктерін сол кезеңнің әлеуметтік жағдайларымен ұштастыра қарастырған.

А. Жұбановтың еңбегі де кеңестік жүйенің ықпалында жазылғаны белгілі. Автор оны алғы сөзінде «түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениеті өркендеген қазақ халқының көркем өнері» деп ишаралап жазады. Автор зерттелуі тиіс мұраның көп екенін, олардың жан-жақты зерттелуі тиіс екенін шегелей айтып өтеді (Жұбанов, 1947: 32).

Сал-серілер шығармашылығын зерттеуге үлес қосқын іргелі еңбектің тағы бірі – әдебиет зерттеушісі Е. Ысмайыловтың «Ақындар» монографиясы. Бұл еңбегінде ғалым қалың жұртшылықтың бұрын «ақын» деп таныған тұлғасын ішінара бірнеше топқа бөліп қарастырады. «Ақын импровизатор», «жырау», «жыршы», «әнші ақындар», «өлеңші» деп бөлген ақын тұлғаларының жіктеуінде әнші ақындардың, яғни сал мен серінің айырмашылығы мен ұқсастықтары қарастырылады. «Сал» мен «серінің» өн бойында тұнып тұрған өнердің сан алуан түрі, синкретті сипатына тоқталады. Мағыналас сөздер ретінде қолданылып жүрген «сал» мен «серінің» шығу төркініне барлау жасайды. Оларды орыс халқының скоморох, Батыс Еуропадағы трубадур, рыцарь сынды өнер иелерімен салыстыра талдау жасайды. Еңбегінде Жаңқа сал, Башен сал туралы да тілге тиек етеді. «Сал, серілер әнсіз өлең айтпаған. Бұлардың ақындық дәстүрінде әншілік шешуші орын алады. Ақындық сөзден гөрі әншілік, музыкалық творчество басым болып отырады. Бұрынғы, соңғы сал, сері типіндегі әнші, ақындар жырлаймын деп өлең бастамайды, ән шырқаймын, ән

саламын деп бастайды» (Ысмайылов, 1956: 56), – деп әнші ақындардың әншілік қырының басымдығы жайлы жазады.

Е. Ысмайылов әнші-ақындар шығармашылығын қазақ ауыз әдебиетінің жаңаша бағыты ретінде бағалап, олардың поэзиясының тақырыбы ретінде сүйіспеншілік, махаббат, сезімді жырлау, жеке адамның еркіндігі мен бас бостандығын дәріптеу деп көрсетеді. Ғалым өз заманында көзін көрген Нұрпейіс, Жамбыл, Шашубай, Кенен, Нұрқан, Қалқа, Нартай, Доскей сынды алып тұлғалардың өлеңдерін өз аузынан тікелей хатқа түсіріп, олардан білетін бар дерегін барынша сұрап алғанын осы еңбегінен білеміз. Осы арқылы ғалым әнші-ақындардың шығармашылығын ғана емес, олардың жазылу тарихын тануға жол салған. Өзі жүздеспесе де, Ақан сері мен Біржан салдың, Үкілі Ыбырайдың көзін көрген ел қарияларынан, есімі аталған тұлғалардың ізін жалғаған шәкірттерінен әдебиетіміз үшін орны айрықша құнды деректерді жинақтап, олар жайлы жекелеген мақалалар жазып, әдеби мұраны жинау ісінде үлкен іс атқарған.

Халқымыздың рухани мұрасына, ұлттық мәдениетіне қатысты іргелі зерттеулер жазып, ғылыми айналымға қосқан ғалым Ә. Марғұланның да ел аузынан жинаған және архивтегі материалдарға негізделіп жазылған зерттеу мақалалары бар. Қазақтың поэзиялық өнерін жасаған ақын тұлғаларын танытуға бағытталған мақаласында сал мен серіні даралап тұратын ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Сонымен қатар Ақан сері мен Жаяу Мұса туралы жазған арнаулы мақалалары да бар. Зерттеушінің «Күйді ерттеп, әнді мінген кемеңгерлер» мақаласында да сал-серілік өнердің дәстүрі жайы қозғалады. Ғалым осы сал-серілік өнердің шығу тегіне барлау жасап, оның бастауын көне жазба ескерткіштерінен табуға талаптанады. Десе де сал-серілік құру өнерінің көне кезеңін зерттеп-зерделеу мәселесі әлі де даулы.

Фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов сал-серілер өнерін қазақ далалық театры, қазақ кәсіби театрының алғашқы баспалдағы ретінде көрсетіп, олардың өнеріндегі ерекшеліктерді сипаттап, аса жоғары бағалайды (Қасқабасов, 1986: 74).

Әдебиеттанушы, фольклортанушы Е. Тұрсынов «сал», «сері» сөздерінің шығу төркінін, олардың туып, қалыптасуы мәселесін алғашқы қауымдық құрылыс кезімен байланыстырып, тың байламдар жасайды. Десе де бұл тұжырымдардың да нақты дәлелі болмағандықтан, автордың пікірін толықтай қолдауға болмайды. Зерттеуші сал-серілер шығармашылығын «богема лирикасы, богема сарындары яғни махаббат, жастық шақтың қызығын, той-думан, шаттық көңілді жырлау» деп пайымдайды (Тұрсынов, 1976: 32).

Жазушы О. Әбділдаұлының сал-серілер туралы еңбегі дарын иелерінің өзара сабақтастығын ұрпақ санасына құюды мақсат етеді. Қазіргі шығармашылық иелерінің өткен ғасырлардығы сал-серілер мен сазгер саңлақтарының аяқ алысына зер салып, үңіле зерттеуі, тәлім алуы мәселесін қозғайды. «Қаймағы бұзылмаған қазақы қалыптың арқалы ақын-әншілері, күйші-композиторлары табиғаттың өзіндей таза, тұның туындыларымен қошеметкен бөлелді, атақ-даңқтары шартарапқа тарады, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, бүгін де халқын желпінтіп, шаттыққа бөлеуде» (Әбділдаұлы, 2003: 5), – деп дара таланттардың өнерін аса жоғары бағалайды.

Зерттеуші ғалым С. Негимовтың зерттеулерінде сал-серілердің ұлттық болмыс-бітімі, жеке басына тән қасиеттері мен шығармашылығының тақырыптық ерекшеліктері мен сарындары, көркемдік даму көкжиегі, қазақтың сал-серілік өнерінің қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен, ноғай, башқұрт, татар, орыс халықтарына да кең жайылғаны туралы жаза келе, сұм саясаттың салқыны тиіп, өмірбаяны мен өнерпаздық жолы беймәлім күйде қалған ақындардың шығармашылығы туралы бірер сөз жазады. Олардың қатарында Құлтума, Ғазиз, Шашубай, Доскей, Қанафия Басығараұлы шығармашылығы туралы зерттеулер де бар. Ғалым өмірбаяндық деректерін толықтырып, мұраларын іздеп табуды қажет ететін әнші-ақындар туралы да мағлұматтар береді (Негимов, 2005: 16).

Белгілі жазушы, өнер зерттеушісі, композитор І. Жақанов лирикалық эсселер ретінде жарыққа шыққан зерттеулерінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында «кеңестік қоғамның насихат құралына айналып, өзінің о бастағы сөзінен, мәнінен ажырап қалған қазақ әндерінің» тарихы мен текстологиясы мәселесін ел аралап, жер аралап, көпті көрген кісілермен кездесіп, естіген-білгенін хатқа түсіре отырып жігі талдайды (Жақанов, 2015:). Олардың қатарында Біржан салдың «Бірлән», «Он саусақ», «Қозыкөш», «Айбозым», Ақан серінің «Балқадияша», Үкілі Ыбырайдың «Шалқыма», «Толқын», «Сүйгенім», «Алтыбасар», «Қалдырған»; Мұхит салдың «Зәуреш», «Домбыра аңызы», «Тәңірберген Молдабай», «Дударай», т.б. әндері бар.

Әнші-ақындардың орындауындағы әндерінің шығу тарихы мен текстологиялық мәселелері З. Қоспаковтың еңбегінде сараланады. Сондай-ақ әнші-ақындардың бір-біріне телініп кеткен әндері туралы да біршама дәйекті ақпарат беріледі. Мәселен әу баста Біржанға телініп, кейін Ыбырайдың әні аталып жүрген «Сырғақты әнінің» шын мәнінде Әсеттікі екені анықталғаны, сол сияқты «Жиырма бес», «Қызыл асық», «Шынар-ай», т.б. көптеген әндердің авторы мен текстологиялық мәселелеріне қатысты жайлар жан-жақты қарастырылып, дәйектелген (Қоспаков, 2017: 15). Автор жинаққа Абай әндерінен бастап, әнші-ақындардың таңдаулы әндері – бас-аяғы 80-ге тарта ән нотаға түсіріп, енгізген. Ән мәтіндері тұңғыш рет нота жазбаларына түскен әндер де бар және оларға текстологиялық жұмыстар жүргізіп, ғылыми түсініктерін жазған.

Сал-серілер поэзиясын жан-жақты зерттеп, монография жазған ғалым Ш. Керімнің еңбегінде әнші-ақындарды қалыптастырған тарихи-элеуметтік, мәдени алғышарттар, сал-серілер поэзиясының көркемдік ерекшеліктері, соның ішінде синкреттілік пен синтеттілік, фольклорлық айшықтар, даралық жаңалықтар мәселелері қарастырылып, кең ауқымда талданады. Зерттеу еңбегінде ХХ ғасыр басындағы әнші-ақындар дәстүрінің жалғастығы мен дәстүрді жалғаған тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы сөз болады. Сал-серілер поэзиясының ерекшеліктерін талдай келе, ғалым келесідей ой тұжырымдайды: «Әнші-ақындар дәстүрлі образдарды, символдарды еркін пайдаланумен қатар, соны теңеулерді көбірек қолданып, поэзияға тың ассоциацияға негізделген образдарды батыл енгізеді. Даралық қасиет әсіресе, өлеңдердің әуендік-музыкалық бояуларында өте айқын түрде бой көрсетеді. Әнші-ақындардың шығармашылық күш-жігері форманы түрлендіруге бағытталған. Көркемдік шеберлікке, кемелдікке ұмтылыс әнді әуендік жағынан жетілдіре түсті,

осымен тығыз бірлікте әннің орындалу техникасы күрделеніп, оған қойылар талап пен талғам биіктеді. Айналада болып жатқан үлкен жаңалықтар халық тұрмысына қандай өзгеріс енгізсе, олардың көркемдік ойлау жүйесіне де, поэзиясына да із салып отырған, замана өзгерістері белгілі дәрежеде көнеден ілесіп келген, поэзиямызда кең орныққан, құлаққа әбден сіңісті бояулармен өрімделеді» (Ш. Керім, 2017: 101).

Қазақ әдебиеті тарихының онтомдығына кірген XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиетінің өкілдері жеке-жеке есімдер ретінде берілген. Онда Ақан сері Қорамсаұлы туралы А. Нұрқатовтың жазған тарауы, Біржан сал Қожағұлұлы, Жаяу Мұса Байжанұлы, Балуан Шолақтың өмір дерегі мен мұрасын баяндайтын Г. Әбетовтің зерттеуі, Ә. Найманбаев туралы С. Ордалиевтің жазған деректері кірген. Нартай, Кенен, Иса туралы арнайы тараулар әдебиет тарихының Қазақ совет фольклорына арналған томына енгізілген.

Жекелеген әнші-ақындардың өмірі мен артына қалдырған мұрасын жан-жақты зерттеуге бағытталған еңбектер – сал-серілік дәстүрдің өркендеуіне үлес қосқан алып тұлғаларды терең тануға жол салады. Бұрындары аз зерттеліп, түрлі зерттеу еңбектерінде есімдері аталып, шығармашылығы туралы азды-көпті мәлімет берілсе, бұл еңбектерде сал-серілердің есімдерінің аталмай, мұрасының зерттелмей қалуының тарихи-саяси себептері жазылып, әдебиет пен өнердегі бағасы мен алар орны өз дәрежесінде айқындала түседі. Қ. Сыдиықовтың зерттеулерінде де әр аймақта өмір сүріп, өнер көрсетіп танылған әнші-ақындар шығармашылығының бір парасы туралы тың деректер келтірілген. Мәселен, Өскінбай Қалмағанбетов, Қайып Қорабайұлы туралы жазғандары соған дәлел. М. Жолдасбеков зерттеулеріндегі Дәурен сал, Сауытбек туралы деректер де жекелеген әнші-ақындар шығармашылығын жаңа парақтарын ашуға жол салды. Бертін келе әнші-ақындардың әр өкілінің шығармаларын тереңінен, жан-жақты қарастырған еңбектер жазыла бастады. Соның бірі – Н. Қалауовтың «Ғасырдан асып жеткен ән» еңбегі. Кеңестік саясаттың кесірінен атын атап, әндерін айтуға тыйым салынған сал-сері, Мұхит Мералыұлының ән дәстүрін жалғаған үздік шәкірттерінің бірі Қызыл Тұрдалыұлының шығармашылығы мен өмір жолы туралы ұзақ жылдар жиналған деректер мен ел аузындағы әңгімелердің негізінде жазылып, заман ауанымен, жылдар ағысымен өріле баяндалады.

Тағы бір көлемді еңбек – С.К. Оспаннның «Сегіз сері. Мұхаммед Қанафия Баһрамұлы Шақшақовтың өмірі мен музыкалық мұрасы» ғылыми-зерттеу еңбегі де қазақтың дарынды ақын-композиторы Сегіз сері жайлы көп жылдық зерттеулер мен деректі мәліметтер негізінде жазылған. Мұрағаттық деректер, қисынды дәйектер, соны ой-пікірлер, тың мағлұматтар келтірілген бұл зерттеуде ақын-сазгердің осы уақытқа дейін халық әні санатында орындалып келген мәлім де беймәлім әндеріне терең талдау жасалып, ән тарихы баяндалып, оларға ғылыми түсініктер беріледі. Сегіз серінің мұрасы туралы Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Ш. Сәтбаева, Ж. Кәрменов, Д. Кәпұлы, Г. Дәркембаева, Б. Қыдырбек, т.б. зерттеу мақалалары топтастырылған. Сонымен қатар Сегіз серінің өмірі мен мұрасына бағытталған зерттеулердің библиографиялық көрсеткіші тізіліп, жасақталған.

Сегіз серінің өмірі мен мұрасы жайлы жазылған еңбектің алғы сөзінің орнына берілген композитор Е. Рахмадиевтің сөзінде: «Әлі күнге дейін Қожаберген мен

Сегіз сері есімдері аталмай, не қазақ поэзиясының, не қазақ әндерінің антологиясына енбеуі өркениетті әдебиетіміз бен мәдениетімізге үлкен сын, әрі сүйегімізге таңба болып тұрғаны ащы да болса шындық» (Оспан, 2020: 4), – деп жазады. Біржан салдың өзі ұстаз тұтып, үлгі-өнегесін ұлықтаған Сегіз серінің мұрасының ұзақ уақыт көлеңкеде қалуының нақты себептері зерттеу еңбегінде талданып, шығармашылығы ұлтымыздың ұлы мұрасы ретінде дәріптеледі.

Сан ғасырлық тарихымызға зер салсақ, небір нәубетті бастан кешкен халқымыздың рухани өміріндегі мұңдасы да, сырласы да ән мен жыр, күй болғанын білеміз. Біржан салдан басталып, кейіннен оның шәкірттері арқылы өрістеп, дамып, шырқау биікке көтерілген Қазақстанның Орталық өлкесіндегі ән мәдениеті туралы сөз қозғаған А. Жұбановтың, аймақтық ән мектептері дәстүрінің қалыптасу негіздері мен олардың ерекшеліктерін зерттеп, қазақтың ән өнері мектебін беске бөлген мәдениеттанушы ғалым А. Сейдімбек; Қазақстанның бастыс аймағындағы жыраулық-жыршылық дәстүрді үлкен жеті мектепке бөліп қарастырған әдебиетші ғалым Қ. Сыдиықов; Арқаның әншілік мектебінің төрт арысы, өнердің төрт тағаны деп Орынбай Бертағылұлы, Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырайдың өмірі мен шығармашылығын негізге алып деректі хикаят жазған Ж. Есекеев; сал-серілер поэзиясының солтүстік аймақтағы дәстүрін зерттеп еңбек жазған Ж.Т. Қадыров, т.б. сынды зерттеуші ғалымдардың тұжырымдары әнші-ақындар шығармашылығын дәстүрлі аймақтық ән өнері мектептері тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл арқылы сал-серілер мұрасының дәстүр мен жалғастық мәселесін зерделеуге болады.

4. Зерттеу нәтижесі

Әнші-ақындар мұрасын зерттеудің ғылыми-теориялық негізін құрайтын еңбектерді жүйелеп, талдау – осы бағыттағы жаңаша зерттеулердің бағдарын анықтауға мол мүмкіндік береді. Зерттеу барысында әнші-ақындар мұрасын зерттеудің бір арнаға тоғысар үш саласын анықтауға болады:

Әуелгі арнасы – әнші-ақындардың өмірі мен шығармашылығының қазақ әдебиетінің тарихы мен әдебиеттану ғылымындағы зерттелуі. Бұл бағыттағы зерттеулерге М. Әуезов, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Е. Ысмайылов, Х. Сүйіншәлиев, Ә. Қоңыратбаев, І. Жақанов, Е. Тұрсынов, С. Негимов, Ш. Керім, т.б.

Зерттеулердің келесі арнасы – музыка зерттеушілері мен өнер жанашырларының еңбектері. Олардың қатарында әнші-ақындардың шығармаларын жинақтау ісіне еңбек сіңірген А. Затаевич, А. Жұбанов, М. Майшекин, Б. Ерзакович, Е. Байболов, Қ. Қаңтарбаев, Т. Бекхожина, Қ. Жүзбасов, т.б. бар.

Үшінші арна – әнші-ақындардың тарихи тұлғасын көркем шығарма кеңістігінде сомдаған жазушылардың еңбектері мен әнші-ақындардың өмірі мен шығармашылығын көркем бейнелеу мәселесін зерттеген ғалымдардың зерттеулері. Бұл қатарға Ж. Аймауытов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Әбішев, З. Ақышев, А. Сүлейменов, С. Жүнісов, І. Жақанов, Ж. Қосыбаев, Ж. Кәрменов, т.б. көркем прозасы мен өмір шындығы және көркемдік шешім мәселесін саралап, зерделеген Б. Кенжебаев, Р. Бердібай, С. Қирабаев, Т. Тоқбергенов, Т. Кәкішев, Т. Нұртазин, С. Мақпыров,

А. Нұркатов, Қ. Әбдезұлы, Ж. Дәдебаев, Қ. Ергөбек, Б. Майтанов, Д. Ысқақұлы, Ө. Әбдиманұлы, К. Ахмет, Б. Қарымсақова, А. Шамахова, С. Жанпейісова, т.б. ғалымдардың әнші-ақындар туралы жекелеген зерттеулері, сын пікірлері мен ой-тұжырымдары бар.

Осы аталған зерттеу арнасының, яғни көркем әдебиеттегі әнші-ақындар бейнесін сомдайтын кесек туындылардың ғылыми-зерттеу жұмысы үшін де аса маңызды екені белгілі. Бұл турасында зерттеуші ғалым С. Жанпейісова былайша ой тұжырымдайды: «Мәселен, өнер адамы, шығармашылық тұлғалардың тарихи тағдырын арқау еткен көркем туындыларда белгілі бір себептерге байланысты көп құбылыс қамтылмай, айтылмай қағаберіс қалды. Керісінше, жекелеген ғылыми еңбектерде атап көрсету мүмкін болмаған өнерпаз тағдырының қайсыбір көлеңкелі тұстары көркем туындыларда астарлап болса да айтылып, қамтылған жайы бар» (Жанпейісова, 2010: 3). Сондықтан да көркем шығарма арқылы тұлғаны тану, өнерді тану мәселесі қашан да өзекті. Өйткені қазақ халқының дәстүрлі ән өнерінің аймақтық ерекшеліктері мен олардың мұрасын халыққа жеткізушілердің шығармашылығындағы стильдік ерекшеліктері мен өзіндік қолтаңбасы, әнші-ақындардың шығармашылық ғұмыр дерегі мен олардың өмір сүрген заманындағы тарихи-әлеуметтік және саяси жағдайлар, сал-серілік өнердің төлтума сипат мәселелері, т.б. көптеген қыры әнші-ақындардың өмірі арқау болған көркем шығармаларда қаншалықты деңгейде қамтылып, олардың бейнесін сомдаудағы ерекшеліктерін зерттеудің ғылыми мәні жойылмақ емес. Сондықтан да көркем шығарманың өзі ғылыми зерттеулердің нысаны болып қана қоймай, белгілі бір дәрежеде ғылымға қосары бар деректердің алтын қоймасы болуы да ғажап емес. Бұл мәселе кейінгі зерттеулерде әр қырынан қарастырылып келеді.

Әнші-ақындар мұрасы зерттелген ғылыми жұмыстарды ауқымана қарай топтауға да болады: көлемді зерттеулер (монография, диссертация, ғылыми-зерттеу еңбектері); орта және шағын көлемді зерттеулер (мақалалар, лирикалық эсселер). Бұл зерттеулерде дәстүрлі ән өнерінің қалыптасуы мен даму заңдылықтары, әнші-ақындар шығармашылығына ықпал еткен қоғамдық-әлеуметтік мәселелер, тарихи орта, ән өнерінің аймақтық ерекшеліктері, өнер ортасы, дәстүр сабақтастығы, дәстүр жалғастығы, әнші-ақындар мұрасын жинау, жариялау істері, сал-серілердің ерекшеліктері мен ұқсастықтары, дара сипаттары, шығармаларының көркемдік қыры, идеялық-тақырыптық ерекшеліктері, көркем әдебиеттегі әнші-ақындар бейнесінің сомдалуы, сал-серілер поэзиясының текстологиялық мәселесі, әндерінің тарихы, т.б. көптеген мәселелер әр қырынан пайымдалып, сараланған.

Қазақ әдебиетіндегі соны құбылыс саналған сал-серілер поэзиясына арналған зерттеулердің бір шоғыры шетелдік ғылыми басылымдарда жарық көріп, әлем әдебиетінің контекстіндегі қазақ әдеби мұрасы ретінде зерттеліп, өз орнын алып келеді. Әнші-ақындар мұрасынан орын алған, әрі халық әдебиетінің үздік үлгісі саналатын «Біржан мен Сара айтысы» да Біржан сал ғұмырының бір кезеңі. Осы айтыстағы теориялық мәселелер мен айтыстағы ер адам мен әйел адамның рөлін зерттеген ғалым Е.М. Дубуиссон Біржан салдың тарихи-әдеби бейнесіне баға бере талдайды (Dubuisson, 2020: 6). Қазақ қоғамындағы ер жігіт пен әйел адамның

рөлі туралы, жалпы Орта Азия елдеріндегі гендерлік мәселелер мен оның ұлттық әдебиеттегі көрінісі мәселесі зерттеуші Д. Шульза мен С. Бахниктің мақалаларында кеңінен талданады. Осы тұста қоғамдағы көзқарастың көркем әдебиеттен көрініс тауып, қоғамдық қатынастардың ерекшелігі де, әсіресе поэзиялық туындыларда көптеп кездесетіні баяндалады (Schulza, 2019: 93)

5. Қорытынды

Сөз соңында, әнші-ақындардың шығармашылығы – ұлттық көркем өнердің дамуына тұғыр болған телегей мұра екені даусыз. Кез келген мәдени-рухани ілгерілеулер өзіне дейінгі дәстүрге иек арта отырып өрістеуі заңды құбылыс. Сондықтан да сал-серілердің музыкалық және әдеби мұрасын дәстүр мен жалғастық, жаңашылдық тұрғысынан зерттеудің маңызы зор.

Әнші-ақындар мұрасын зерттеуге бағытталған ғылыми еңбектер мен зерттеулерді саралай келе, ендігі өзекті мәселе – сал-серілердің өмірі мен шығармашылығының, шығармаларының толыққанды библиографиясын түзу екенін атап өткіміз келеді. Солақай саясаттың көлеңкесінде жүріп жазылған құнды зерттеулердің барлығы дерлік, сұм заманның салқынына қарамастан, бізге мол деректерді жеткізіп, екшеп, саралап, бағыт берді. Ұлттық мұрамызды еркін зерттеуге, кеңінен насихаттауға мүмкіндігіміз жеткен заманда әнші-ақындар мұрасына деген жаңаша көзқарас, жаңаша зерттеу жүргізіп, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы дарын иелерінің ғұмырбаяны мен мұрасының беймәлім тұстарын анықтап, зерттеу бағытымызды келелі арнаға бұрудың маңызы артып отыр.

Осы орайда әнші-ақындар шығармашылығының ғылыми-теориялық зерттеуді негізге ала отырып, алдағы уақытта заманауи зерттеу әдістерін пайдалану арқылы әдеби мұраны терең танып, жан-жақты, жаңа қырынан зерттеуге болады деген тұжырымға келуге болады. «Бұл өзекті тақырыпты ғылыми және шығармашылық салаларының тоғысында (лингвистика, филология, тарих, этнопсихология, т.б.) зерттеу маңызды» (Қазтуғанова, 2019: 94).

Ғылыми мақалада әнші-ақындар шығармашылығының ғылыми айналымға енуі мен осы бағыттағы зерттеулердің құндылығы мәселесі сөз болды. Алдағы зерттеулер сал-серілердің шығармаларын тереңнен талдауға, есімі көп атала бермейтін, мұрасы аз зерттелген әнші-ақындардың мұрасына, олардың көркемдік мәселелеріне арналмақ. Сал-серілер шығармашылығының көркемдік-эстетикалық жүйесі, шығармашылық тұлғалардың тарихи тағдыры, ән мәтіндеріндегі текстологиялық мәселелер әлі де зерттеуді, саралауды талап ететін өзекті де келелі мәселелер қатарында.

Әдебиеттер:

1. Aralkhanov B.O., Sakhov A.S., Kurbanbayeva S.N. (2022) Cultural and philosophical significance in the art of kuyi // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – pp. 150-160. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-150-160.
2. Әбділдаұлы О. Сал-серілер сабағы. Эсселер, зерттеулер, толғаулар. – Алматы: Ғылым, 2003. – 227 б.
3. Daniel Schulza, Štěpán Bahník (2019). // Gender Associations in the 20th Century English Literature // Journal of Personality Studies (Scopus), Volume 81, August. – pp. 88-97. (date viewed: 12. 02. 2022). DOI:10.1016/j.jrp.2019.05.010

4. Dubuisson, E. M. (2020). The Aityts of Birzhan and Sara: A Young Woman's Voice in Kazakh Oral Literature. Manuscript submitted for publication. In *Tulips in Bloom: An Anthology of Modern Central Asian Literature (The Steppe and Beyond: Studies on Central Asia Series)*. Palgrave Macmillan. – pp. 357-381.
5. Жақанов І. Жүрек пернесі. Лирикалық эсселер. – Алматы: Дәстүр, 2015. – 480 б.
6. Жанпейісова С. Қазақ прозасындағы әнші-ақындар бейнесі: филол. ғыл. кандидаты ғыл. дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. – Алматы, 2010. – 125 б.
7. Жұбанов А. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы. Классикалық зерттеулер: көп томдық, 2 т. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 402 б.
8. Kaztuganova A., Omarova A., Turmagambetova B., Kasimova Z., Kuzembay // *Kazakh music in the global context // Utopía y Praxis Latinoamericana*, vol. 24, núm. Esp.5, pp. 90-102, 2019.
9. Қалауов Н. Ғасырдан асып жеткен ән. – Ақтөбе: Nobel, 2018. – 183 б.
10. Қоспақов З. Ғасырлардан жеткен үн. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. – 240 б.
11. Каскабасов С. Родники искусства. – Алматы: Онер, 1986. – 123 с.
12. Керім Ш. Сал-серілер поэзиясы. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы. Монография. – Алматы: Ұлағат, 2017. – 108 б.
13. Негимов С. Қазақтың сал-серілері. Ғылыми эсселер. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 128 б.
14. Оспан С.К. Сегіз сері. Мұхаммед Қанафия Баһрамұлы Шақшақовтың өмірі мен музыкалық мұрасы. Ғылыми-зерттеу. – Алматы: Балауса, 2020. – 228 б.
15. Тұрсынов Е. Қазақ әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 148 б.
16. Ысмайылов Е. Ақындар. Монография. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. – 340 б.

References:

1. Abdildauly (2003). O. Lessons of sal-seri. Almaty: Gylym. – 227 p. (in Kaz).
2. Aralkhanov B.O., Sakhov A.S., Kurbanbayeva S.N. (2022) Cultural and philosophical significance in the art of kuyi // *Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series.* – Vol. 141. – №. 4. – pp. 150-160. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-150-160 (in Eng).
3. Daniel Schulza, Štěpán Bahník (2019). // *Gender Associations in the 20th Century English Literature // Journal of Personality Studies (Scopus)*, Volume 81, August. – pp. 88-97. (date viewed: 12. 02. 2022). DOI:10.1016/j.jrp.2019.05.010 (in Eng).
4. Dubuisson, E. M. (2020). The Aityts of Birzhan and Sara: A Young Woman's Voice in Kazakh Oral Literature. Manuscript submitted for publication. In *Tulips in Bloom: An Anthology of Modern Central Asian Literature (The Steppe and Beyond: Studies on Central Asia Series)*. Palgrave Macmillan. – pp. 357-381.
5. Jaqanov I. (2015). The string of the heart. Almaty: Dastur. – 480 p. (in Kaz).
6. Janpeisova S. (2010). The Image of Singers-Poets in Kazakh Prose. Almaty. – 125 p. (in Kaz).
7. Jubanov A. (2012). Life and work of Kazakh composers. Almaty: Adebiet alemi. – 402 p. (in Kaz).
8. Qalauov A. (2018). The song, which is already more than a century old. Aqtobe: Nobel. – 183 p. (in Kaz).
9. Qospaqov Z. (2017). Voice from the Ages. Almaty: Qazaq yenciklopediyasy. – 240 p. (in Kaz).
10. Qasqabasov S. (1896). Springs of Art. Almaty: Oner. P. 123. (in Kaz).
11. Kaztuganova A., Omarova A., Turmagambetova B., Kasimova Z., Kuzembay (2019). // *Kazakh music in the global context // Utopía y Praxis Latinoamericana*, vol. 24, núm. Esp.5, pp. 90-102 (in Eng).
12. Kerim Sch. (2017). Poetry of Sals and Seri]. Almaty: Ulagat. – 108 p. (in Kaz).
13. Negimov S. (2005). Kazakh sal-seri. Almaty: Ana tili. – 128 p. (in Kaz).
14. Ospan S. K. (2020). Segiz seri. Life and musical heritage of Muhammad Kanafiya Bahramuly Shakshakov. Almaty: Balausa. – 228 p. (in Kaz).
15. Tursynov E. (1976). Indigenous representatives of the creators of Kazakh literature. Almaty: Gylym. – 148 p. (in Kaz).
16. Ismailov E. (1956). Akyns. Almaty. – 340 p. (in Kaz).